

Faragó Tamás;
Történeti mutatószám az „emberi fejlődés” ábrázolására
Magyarországon (1910-2001)
(Elemzési kísérlet)¹

Törölt: .

Törölt:

1. A hosszú távú emberi fejlődés egy lehetséges történeti mutatója

Az 1960-as évek óta gyors ütemben terjedtek – és terjednek – a társadalmi fejlődés és jólét mérését célzó összetett mutatószámok. Romina Bandura nem rég készült összeállításában (Bandura 2005) már 135-féle létező és használt mutatószámot elemez, melyek kerekén 80 %-át megállapítása szerint 1991 és 2005 között alakították ki. Azon mutatók száma azonban, melyet legalább 80 országra nézve kiszámítottak, már alig haladja meg a tucatot, közülük az egy-két éves gyakorisággal közreadottaké pedig még ennél is kevesebb.² A legnagyobb ismertségnek és közkeletűségnek a felsorolt jelzőszámok és mutatók közül az ún. emberi fejlődés indexe (Human Development Index = HDI) örvend, mely népszerűségét elsősorban annak köszönheti, hogy az ENSZ Fejlesztési Alapja (United Nations Development Programme = UNDP) jelentéseiben lényegében 1990 óta folyamatosan közzéteszi országonkénti bontásban e mutató értékének alakulását. (A legutolsó, 2005. évi jelentésben már 177 ország adata szerepel.) Nem mellékes természetesen a HDI mutató alkalmazásának elterjedésében az sem, hogy a kiszámításához szükséges segédanyagok már évek óta az UNDP honlapjáról könnyűszerrel letölthetők.³ Bár néhány más mutató is rokonszenvesnek tűnik számunkra, viszonylagos egyszerűsége, ismertsége és népszerűsége miatt a továbbiakban először a HDI céljaink számára történő alkalmazhatóságával kívánunk foglalkozni.

A HDI index alap gondolata röviden az alábbi módon írható le: az emberi fejlődést három dimenzió: az élet hosszúsága, a tudás mértéke, valamint az életszínvonal súlyozott átlagaként képzeli el. Az első dimenziót a születéskor várható átlagos élettartammal, a másodikat az írástudás valamint a tanulásban történő részvétel mértékével, a harmadikat pedig az egy főre eső, vásárlóerővel módosított nemzeti jövedelemmel kívánja mérni. (Maga az index a három részmutató egyszerű számtani átlaga.) A mutató megbízhatósága, ténylegesen kifejezett tartalma körül a kezdetektől dűl a vita, ennek ismertetésére azonban most nincs módunk. Jelen pillanatban számunkra elsősorban az a kérdés fontos, hogy mennyire alkalmas a szóban forgó index a társadalmi/emberi fejlődés folyamatának időben hosszabb távon történő megrajzolására. Úgy véljük ugyanis, hogy egy-egy társadalom jelenlegi állapotát tükröző mutatói igen jelentős mértékben hordozzák magukban múltbeli örökségüket.

Törölt: b

Törölt: belemenni.

Törölt: urcolj

Törölt: k

Törölt: l

¹ Készült az MTA Támogatott Kutatóhelyek Irodája segítségével. Első változata a „COST action A 34: Gender and well-being” projekt modenai konferenciáján hangzott el 2006 június 26-án.

² A problémakör hazai irodalmára illetve hazai fogadtatására nézve jó bevezetőt nyújtanak az alábbi írások: Bukodi 2001, Görbe – Nemcsókné 1998, Hegedűs 2001, Husz 2001, Sebestyén 2006. Az UNDP szemlélete körül folyó vitát ismerteti Szilágyi 2001.

³ L. a Human Development Report éves jelentéseit és elvi-módszertani segédanyagait az UNDP honlapján: <http://hdr.undp.org>

Aligha kaphatunk tehát világos képet akár a regionális, akár a nemek szerinti különbségek alakulásáról illetve a változások mögött rejtő tényezőkről, ha nem leszünk képesek az „emberi fejlődés” folyamata – illetve az azt jól-rosszul tükröző mutatók – hosszabb időtávon keresztül történő alakulásának figyelemmel kísérésére.

Nézzük meg tehát, hogyan jellemezhető a HDI mutató alakulása tágabb környezetünkre, a Kárpát-medence és az azt övező országok társadalmaira vonatkozóan. (1. ábra). Az eredmény [számunkra](#) kiábrándító. Ábránkból először is az tűnik szembe, hogy a HDI mutató csak Ausztriára és Magyarországra érhető el hosszabb távra, s a „hosszabb” jelen esetben mindössze 30 évet jelent. Az összes többi országra csak az ún. „rendszerátállástól” kezdődően áll rendelkezésre a mutató, sőt Szlovákia esetében az első adat 2003-ból származik. A rövidke adatsorok oka nyilván elsősorban abban rejlik, hogy 1990 előtt az úgynevezett Keleti Blokk statisztikai hivatalai a magyar KSH kivételével nem számították ki a HDI mutatóban fontos szerepet játszó GDP értékeket, hanem csak a KGST által szentesített nemzeti jövedelem adatokat tették közzé. De összességében a magyar hivatalos statisztika adatai sem kényeztetik el túlságosan azt a kutatót, aki a hosszabb távú fejlődési trendek megajzolásával szeretne kísérletezni (1. táblázat). Az 1970 előtti időszakra vonatkozóan csak becült nemzeti jövedelemadatok állnak rendelkezésünkre (azok sem vásárlóerő paritáson) és baj van a HDI index más elemeivel is. Az 1900 előtti időszakra vonatkozó, az egész népességet magában foglaló, nem becült, hanem mért születéskor várható átlagos élettartam adatokkal sem rendelkezünk. Ha pedig az egyes részmutatók adataira nemek szerinti bontásban lennének kíváncsiak, akkor még rosszabb a helyzet, ugyanis a beiskolázási adatokat ismereteink szerint nemek szerinti bontásban egyáltalán nem tették közzé. Véltetőleg egy rövidebb időszakra vonatkozóan előbányászhatóak lennének a KSH nem nyilvános adatbázisaiból, de valószínűleg csak az 1960-70-es évektől kezdődően. Körülbelül hasonló a helyzet a regionális bontású adatokkal is: a meglévő adatsorok többsége [a törvényhatóságok szintjén időben](#), 1960-nál [messzebb](#), nem igen vezethető. [Tehát](#), ha az emberi fejlődést reprezentáló adatokat nemek szerint és területi bontásban is fel kívánjuk vázolni, akkor a HDI alkalmazására [valójában](#) nem [számíthatunk](#). Más utakat kell keresnünk.

Törölt: regionálisan

Törölt: hátrább

Törölt: Vagyis

Törölt: igazán

Tapasztalataink szerint a történeti fejlődés megismerésének igénye fordított gondolkodást igényel. Valószínűleg nem elsősorban abból kell kiindulnunk, hogy melyek azok a közgazdászok, szociológusok, politológusok által összeállított adatsorok és mutatók, amelyek a feltett kérdésre (tudni illik, hogyan ábrázolható hosszabb távon az emberi fejlődés folyamata adott társadalomra vonatkozóan) a véleményünk szerinti legjobb válaszokat adják, illetve a ma népszerű mutatók meddig vihetők időben vissza. Először inkább azt kell szemrevételeznünk, hogy egyáltalán milyen adatokkal rendelkezünk, amelyek

- a) egyrészt kapcsolatba hozhatók az emberi fejlődés fenti értelmezésével
- b) másrészt hosszabb távon illetve nemek és területi egységek szerinti bontásban egyaránt a rendelkezésünkre állnak.

Csak a fenti két feltétel sikeres teljesítése után következhet az elérhető adatok tartalmának, használhatóságának vizsgálata és egyeztetése a ma divatos, gyakran alkalmazott mutatószámok elemeivel.

A publikált statisztikai adatok valamint az irodalomban alkalmazott különböző mutatók vizsgálata és tartalmuk mérlegelése után az alábbi nyolc adatot találtunk a magyarországi hivatalos statisztikai adatközlésekben, melyek hosszú távon, regionálisan és nemek szerinti bontásban elérhetőek és véleményünk szerint tartalmilag alkalmasnak látszanak arra, hogy vizsgálatunk körébe vonjuk őket:

- 1) a születéskor várható átlagos élettartam (év),
- 2) a gyermekhalandóság (0-4 éves korúak százalékos aránya),
- 3) a 0-14 éves gyermekkorúak százalékos aránya,
- 4) a 60 év feletti aránya,
- 5) a 6 évnél idősebb írni-olvasni tudók százalékos aránya,
- 6) a 14 évnél idősebb, középfokú oktatásban részesültek aránya,
- 7) a 14 évnél idősebb keresők aránya⁴

Ha összevetjük e mutatókat a HDI rész-mutatóival, akkor az alábbi hasonlóságokat és különbségeket állapíthatjuk meg. A születéskor várható átlagos élettartam adat a rendelkezésünkre áll, de a gyermekhalandóság aránya (mely a HDI-ben nem szerepel) finomítja az előző adatot, ti. nem mindegy, hogy a várható élettartam milyen mértékben függ a fiatal korosztályok életésélyeinek javulásától, illetve az idősebbek életének meghosszabbodásától. Ugyanerre a kettősségre erősít rá a mindezekhez szorosan kapcsolódó (és a HDI-ből szintén hiányzó) két korcsoport arány (0-14 és 60-X évesek), de míg az első két mutató inkább folyamatjelző, addig utóbbi kettő inkább a mindenkori állapotokat mutatja. Az írástudás illetve a középfokú oktatásban részesültek aránya logikailag közel áll a HDI index vonatkozó részmutatójához, bár azzal nem teljesen azonos. A lényeg viszont, hogy az általunk ajánlott részmutatók, miután népszámlálási adatokon nyugszanak, sokkal széleskörűbben elérhetőek és időben távolabbra visszavihetőek, mint a rövidebb múltra visszatekintő oktatási statisztikák beiskolázási arányai. Talán a legproblematisabb az életszínvonal behozása az indexbe. A mai társadalomkutatók jelentős részének az a véleménye, hogy a GDP erre még akkor sem igazán alkalmas, ha azt vásárlóerő paritással korrigálják (Dabóczi 1998, Haque 2004, Offer 2000). Ehhez hozzátehetjük, hogy ráadásul e mutató sokhelyütt csak igen rövid időszakokra áll rendelkezésünkre. Hasonló a helyzet az adózási adatokkal is. Ráadásul az utóbb említett adatok ritkán állnak rendelkezésünkre regionálisan, nemek szerinti bontásban pedig szinte soha. Nem maradt más számunkra, mint a keresők arányának felhasználása, mely széleskörűen és viszonylag hosszú távra vonatkozóan elérhető, lévén ez is népszámlálási adat. Ez részben magában hordozza a GDP mutató hátrányainak egy részét – nem tekinti keresőnek a háztartásban, otthon, a hivatalos munkaerőpiacon kívül dolgozókat – viszont legalább nem terhelik a jövedelemeltitkolás, a környezeti károk, stb. problémái. Próbálkoztunk egyébként más adatokkal is (nem mezőgazdasági keresők aránya, egy főre eső adóteher), de emellett, hogy utóbbiak esetében sokkal kevesebb adat állt térben és időben rendelkezésünkre, az

⁴ Az általunk használt mutató a népszámlálások eredeti adataitól annyiban tér el, hogy a 19-20. század környékén mesterségesen létrehozott „segítő családtag” kategóriát figyelmen kívül hagytuk és az ide soroltakat eltartottnak vettük. Úgy gondoltuk, hogy a paraszt- vagy kézműves családok illetve tagjaik között nem lehet annak alapján különbségeket tenni, hogy hol, milyen arányban neveztek őket öltetszerűen eltartottnak vagy segítő családtagnak. Ismereteink alapján ugyanis kizártnak tekinthető, hogy például egy parasztgazdaság üzemeltetésében nemtől, kortól, erőtől függően ne vett volna részt a háztartás minden tagja, akármit is mondtak [erről](#) a népszámlálási összeíró-biztosnak.

általunk részletesen elemzett 1910. körüli időszakban oly erős összefüggést mutattak a keresők arányával, hogy véleményünk szerint az összetett indexbe való beépítésük csak utóbbi hatását erősítette volna fel nem kívánatos mértékűvé, ezért e két említett részmutató használatától eltekintettünk.⁵

A mutatók eredeti, „nyers” értéke a 2. táblázatban látható. Számításaink során azonban ezek többségét a HDI-ben alkalmazott logikát követve korrigáltuk annak érdekében, hogy egymáshoz jobban illeszkedő tartományban mozogjanak: az idősek, középfokú oktatásban részt vettek valamint a keresők esetében 100-nál alacsonyabb felső határértékeket szabtuk meg,⁶ a születéskor várható átlagos élettartam esetében pedig a HDI eredeti korrekcióját alkalmaztuk.⁷ Összetett mutatószámunk, melyet történeti emberi fejlődési indexnek neveztünk el (Historical Human Development Index = HHDI) a HDI-hez hasonlóan a részmutatók egyszerű átlagából áll. Formája, értéke sok tekintetben a százalékszámításra hasonlít, maximális értéke sem valószínű, hogy valaha is meghaladja a százat (bár elvileg ez nem lehetetlen).

Számításaink eredményei a 2. ábrán láthatók. Adataink alapján a HHDI mutató alakulása több érdekes következtetést enged meg. 2001 körüli értéke elég közel áll az UNDP módszerrel számított HDI mutatóhoz,⁸ de 1975 és 2001 közötti növekedése annál lényegesen meredekebb, vagyis a HHDI mutató 1970-1980-as évekre vonatkozó értékei alacsonyabbak, mint a HDI-é, 1910 körüli értéke pedig összességében kevesebb, mint fele a 2001. évinek. A mutató évenkénti növekedési ütemének változása egybeesik szerző ismereteivel (melyet az utolsó évtizedek – némileg szubjektív – személyes tapasztalatai is megerősíteni látszanak): a növekedési ütem változásában az 1930-as években egy kisebb, az 1950-70-es években egy nagyobb pozitív csúcs észlelhető, majd 1990 után egy újabb emelkedő szakasz kezdődik el. Az első kettő a két hullámban megkísérelt, az élettartamot növelő szociális modernizációk eredményeit jelzi – melyet hol a bal, hol a jobboldali politikatörténeszek szeretnek figyelmen kívül hagyni – a harmadikban minden valószínűség szerint jelentős szerepet játszik a rendszerváltozás után elindult oktatási forradalom Magyarországon. Ezzel szemben az 1940-es években

⁵ Az 1910 év körüli részletesen elemzett adataink szerint mindkét mutató olyan erős (0,7-0,9) körüli korrelációban állt négy-öt fenti mutatóval is, így célszerűbbnek láttuk használatukat mellőzni.

⁶ A korrekciók egy elképzelt, többé-kevésbé reálisnak érzett maximumot jelölnek, vagyis egy-egy részmutató teljes indexre gyakorolt hatását felerősítik. Nem tartjuk ugyanis valószínűnek, hogy belátható időn belül a társadalom minden tagja legalább középfokú oktatásban részesül, és az sem valószínű, hogy mindenki kereső lesz. (Egyébként a két feltételezés ki is oltja egymást.) Problémát egyedül a 60 év feletti arányának 30 százalékos határértéke jelenthet, mivel ezt valószínűleg az élet sokhelyütt túllépheti. Ha viszont ennél jóval magasabb határértéket adunk meg, akkor a vizsgált társadalom öregedésének súlyát alulértékeljük, vagyis e részmutató talán a szükségesnél kevésbé befolyásolja a mérni kívánt emberi fejlődés mutatóját.

⁷ A 60 év felettekben 30, a 14 év feletti középfokú oktatásban résztvevők illetve keresők esetében 80 százalékot szabtuk meg határértékként, tehát a részmutatók kiszámítása az alábbi képletek alapján történt:

$$\begin{aligned} & \text{60 év feletti aránya} && x \cdot 100/30 \\ & \text{14 év feletti középfokú oktatásban résztvevők illetve} \\ & \text{keresők aránya} && x \cdot 100/80 \end{aligned}$$

A születéskor várható átlagos élettartam adatát a HDI eredeti módszerét követve az alábbi képlet alapján korrigáltuk:

$$\frac{e_0 - 25}{85 - 25}$$

⁸ Ha a HHDI mutató értékét 100-zal osztjuk, akkor a HDI-hez illeszthető nagyságrendű, bár attól tartalmilag több ponton eltérő adatsort kapunk.

Törölt: .

Törölt: .

Törölt: ¶

(második világháború), majd az 1970-1980-as években (a „szocialista” kísérlet fokozatos csődbejutása) komoly visszaesések észlelhetők a mutató növekedési ütemében.

Miután feladatunknak tekintettük nem csak az emberi fejlődés folyamatának nagy vonalakban történő ábrázolását a Kárpát medencében, hanem ezen belül a férfiak és nők helyzete közötti különbségek/egyenlőtlenségek alakulásának mérését is, a HHDI mutatót külön-külön kiszámítottuk a férfi és a női népességre. A nemek szerinti külön számítás mellett három ok miatt döntöttünk. Egyrészt nem akartuk a kutatásban gyakran alkalmazott módszert – az alapindex nemek szerinti egyenlőtlenséggel történő súlyozását – követni, mert ezzel véleményünk szerint újabb bizonytalanságot vittünk volna be az amúgy is kísérleti jellegű komplex mutatóba. Másrészt a nemek szerinti fejlődési index (Gender-related Development Index = GDI), melyet az utóbbi időben rendszeresen a HDI korrekciójára szoktak használni, utóbbihoz hasonlóan nem igazán alkalmas hosszabb távú elemzések során történő használatra.⁹ Még kevésbé volt módunk – főként adathiány miatt – a nők hatalomból való részesedése, társadalmi pozíciója változásának vizsgálatára, melyet a nemzetközi kutatás leggyakrabban a női hatalomképeség (Gender Empowerment Measure = GEM) mutatójával szokott mérni.¹⁰ Maradtunk amellett, hogy a HDI logikáját követő, de tartalmában a történeti és forrásadottságokhoz és lehetőségekhez igazított, elsősorban az életesélyekre, műveltségre és munkában való részvételre koncentrálnó HHDI mutatót mindkét nemre vonatkozóan kiszámítjuk, majd ezeket egymáshoz hasonlítva próbáljuk meg a nemek közötti egyenlőtlenségi helyzetet elemezni.

A nemek egymáshoz viszonyított helyzetére vonatkozó előzetes eredményeket szintén a 2. ábra tükrözi. Eszerint a női HHDI mutató huszadik század eleji, férfiakéhoz képest közel 20 százalékos lemaradása az 1970-es évekre megszűnik, sőt 2001 körül a női mutató már valamivel több, mint 5 százalékkal magasabb a férfiakénál. Vagyis ténylegesen – főként az életesélyek és a műveltség terén – az egyenlőtlenség az utolsó évtizedben Magyarországon már sokkal inkább a férfiak oldalán tapasztalható, amit úgy tűnik, hogy a közelmúlttal illetve a jelenleg foglalkozó társadalomkutatók egy része figyelmen kívül hagy. Természetesen a hatalom, a közélet, a társadalmi pozíciók tekintetében – melyek mérésére indexünk nem alkalmas – tudjuk, hogy nem ez a helyzet, ez azonban nem indokolja azt, hogy az előbbi változásról ne vegyünk tudomást.

Az itt közölt ábra lényegében csak egy kísérleti számítás eredménye, nyilvánvalóan további tesztelést és vitát kíván. Véleményünk szerint azonban annyit már most is

⁹ Az 1995-ben keletkezett, jelenleg 177 országra nézve elérhető, ugyancsak az UNDP által évente közölt index a nemek közötti egyenlőtlenséget az alábbi részmutatókból kapott egyenlőtlenségi értékek alapján számítja: születéskor várható átlagos élettartamok nemek szerinti különbsége, az írástudás és az iskolai oktatásban való részvétel különbsége, valamint a nemek szerint bontott keresetek különbsége. Utóbbi adatok elérése hosszabb távra visszamenően reménytelen feladat. (Forrás: l. l. lábjegyzet.)

¹⁰ Az ugyancsak 1995 óta használt GEM mutató szintén a nemek közötti egyenlőtlenséget kívánja mérni, de inkább a társadalmi – politikai szférában. Erre kidolgozott eszközei az alábbiak: méri a nők politikai döntéshozatalban történő részvételét (női parlamenti képviselők aránya), a nők részvételét a gazdaságban és a döntéshozatalban (a jogszolgáltatásban, a közigazgatásban valamint az értelmiségi és műszaki foglalkozásokban található nők aránya), valamint a nők részesedését a gazdasági erőforrásokban (a nők részesedésének eltérése a népességen belüli, valamint az összkereseten belüli női keresetek aránya között). A mutató a fentiek számtani átlaga. (Forrása: l. l. lábjegyzet.)

megállapíthatunk róla, hogy hosszabb távú folyamatok vizsgálatára valamilyen mértékig biztosan alkalmas lehet. Az sem mellékes, hogy ha a publikált illetve kézirat formában elérhető statisztikai adatokat nézzük, akkor – esetenként némi becsléssel is kiegészítve – országos szinten a fenti számítások egészen az 1860-as évekig, regionálisan pedig körülbelül 1880-ig visszamenően elvégezhetők. Utóbbi azért tartjuk különösen fontosnak, mert a történeti országterület – másképpen fogalmazva a Kárpát medence – régiói között a 19-20. század folyamán igen erőteljes különbségek mutathatók ki a népesség és a társadalom állapotát jellemző különböző mutatók tekintetében.¹¹ Az alábbiakban ezt szeretnénk olvasóink/hallgatóink számára röviden érzékeltetni.

3. A HHDI mutató regionális értékei 1910 körül

A következő lépésekben megpróbálkozunk a fenti módon kialakított mutató regionális különbségek vizsgálatára való alkalmasságának tesztelésével. Erre a célra a történeti Magyarország adathalmaza ígéretesnek tűnt, mert egyrészt mind ökológiai adottságai, mind gazdasági fejlettsége tekintetében igen különböző tájakat és egyúttal meglehetősen eltérő kulturális jellemzőkkel bíró regionális társadalmakat foglal magában. Sőt a vonatkozó adatsorok elemzése ma már önmagában is jelentős nemzetközi összehasonlítást eredményez, lévén, hogy az Európai Unió két tagjának (Magyarország és Szlovákia) és egy tagjelöltjének (Horvátország)¹², valamint egy tagjelölt területének és népességének pedig több mint negyedrésze (Románia), továbbá Szerbia egy félig-meddig autonóm tartománya (a Vajdaság) adatait is tartalmazza.

Törölt: (1. térkép)

A férfiak HHDI mutatóinak 1910. évi regionális megoszlása a Magyar Királyságban (1. térkép) röviden az alábbiakkal jellemezhető: a városok többségének értéke igen erősen meghaladja az országos átlagot (48,62).¹³ Ezen belül az éllovas Budapest értéke már 1910-ben majdnem eléri az index 1941. évi országos átlagát. A nyugati országrész – amely ma is a legfejlettebb területe a Kárpát medencének – némileg alacsonyabb, de még mindig az országos átlagot meghaladó mutatóval rendelkezik (ide tartozik a mai Burgenland (Ausztria), a mai szlovák főváros, Bratislava/Pozsony, valamint a mai Közép-Szlovákia egy része is). A többi terület – egy megye kivételével a teljes Horvátország, valamint Erdély döntően románok lakta vármegyéi – viszont az országos átlagtól messze elmaradó, többségében 40 alatti HHDI értékkel rendelkeznek.

Törölt: 2

Talán még érdekesebb az, amit a női adatsorok mutatnak, amennyiben azokat a férfiak értékeihez viszonyítjuk (2. térkép). Ez esetben ugyanis kiugróan magas női HHDI

Törölt: 3

¹¹ Ennek kapcsán fontos megjegyeznünk, hogy az első világháborút követő békeszerződések jelentős nemzetközi és belső közigazgatási határváltozásokkal jártak. A magyar KSH esetében azonban az általunk használt mutatókat a mai politikai – közigazgatási határoknak megfelelően lényegében 1900 – 1910-ig visszszámolták az 1960-as években, így a regionális időbeli trendek felrajzolása lehetséges. Majdnem biztos, hogy ugyanez megtehető Burgenland (Ausztria) és Szlovákia esetében is. Azt azonban jelenleg nem tudjuk, hogy a volt Jugoszláviára, Ukrajnára és Romániára vonatkozóan milyenek egy hasonló visszatekintő jellegű statisztikai elemzés lehetőségei.

¹² Horvátország esetében az általunk használt adatbázisból egyedül Dalmácia adatai hiányoznak (mely csak a középkorban tartozott a Magyar Királysághoz), ennek aránya azonban kevesebb, mint 20 százalékát teszi ki a Horvát Köztársaság mai területének illetve népességének.

¹³ A térképeken ábrázolt csoportokat az adatsorok átlagának és szórásának kapcsolata alapján alakítottuk ki.

értékkel bíró városunk vagy megyénk egyáltalán nincs, és átlag feletti adatra is mindössze négy város esetében akadunk (köztük található Budapest és Bratislava/Pozsony). A női HHDI adatok szinte egységesen a teljes ország-területen a férfiak átlagától messze elmaradó, 40 alatti kategóriába esnek. Mielőtt azonban ebből a sajátos területi megoszlásból elhamarkodott következtetésekre ragadtatnánk magunkat, vegyük figyelembe, hogy az egyes területi egységek fejlettsége (és ennek következtében HHDI mutatóik nagysága) egymástól eléggé eltérő, tehát alighanem közelebb jutunk a valóságos nemek közötti különbségekhez akkor, ha nem a férfi és női mutatók abszolút értékét, hanem az azok közötti különbséget vizsgáljuk (3. térkép). Ennek alapján pedig az alábbi, sokkal realitásabbnak tűnő kép bontakozik ki. A városok többségében és az egész, nyugati-, észak-nyugati határ mentén elterülő régióban a női HHDI index értéke meghaladja a férfiak értékének 80, esetenként megközelíti annak 90 százalékát. Horvátország közigazgatási egységeinek besorolása is javul valamelyest, a keleti országrész román lakta területei azonban továbbra is a legalacsonyabb kategóriába tartoznak (vagyis az ide tartozó megyék női mutatóinak értékei a férfi mutatók 75 százaléka alatti mezőben helyezkednek el.). Csak Erdély délkeleti megyéi illetve az itteni nagyobb városok mutatói bírnak valamivel jobb értékekkel, viszont ezekben a görög keleti és görög katolikus felekezetű román lakosság kisebbséget képez (arányuk összességében 40 százalék körüli, egyes területeken 20 százalék alatti), a többséget nagyrészt protestáns magyarok és szászok alkotják.

Törölt: 4

A történész számára szembetűnő és sajátos jelenség, hogy a viszonylagosan magas HHDI értékekkel jellemezhető területek (Horvátországot kivéve) majdnem teljesen egybeesnek az úgynevezett volt királyi Magyarországgal, vagyis azokkal a területekkel, amelyek 1540 és az 1680-as évek között soha nem álltak török uralom alatt. [E területek további közös jellemzője, hogy, Jakosaik ugyan vegyes etnikumúak \(németek, magyarok, szlovákok\), de több mint 90 százalékban a római katolikus, református illetve evangélikus felekezethez, vagyis a nyugati kereszténységhez tartoznak.](#) Ezzel szemben az alacsony HHDI értéket mutató középső, déli és keleti országrészek népessége nemcsak hogy másfél évszázadig török uralom alatt élt, de ezen időszak alatt urbanizáltságában, etnokulturális összetételében jelentős mértékű változások következtek be. Részben ennek az eredménye például, hogy 1910 körül az alacsonyabb HHDI mutatókkal rendelkező középső, déli és délkeleti területek lakosságának nagyjából 30 százaléka a keleti szertartású keresztény egyházakhoz (a görög keletiekhez és görög katolikusokhoz) tartozik. [A feltételezés az első pillanatban talán merésznek tűnik, de érdemes rajta elgondolkodni.](#) Lehet, hogy a török hódoltság időszaka nem egyszerűen és nem pusztán a népességnövekedés megállítása, az elitek és középkori városrendszerünk szétzilálása miatt jelentett Magyarország számára súlyos veszteséget. Legalább ilyen problémát okozhattak a mesterségesen újraéledt középkori viszonyok (az alacsonyabb népsűrűség, az egyszerűbb gazdálkodás és primitívebb társadalomszerkezet), valamint a keleti fejletlenebb társadalmak hatásának felerősödése illetve a fejlettebb nyugati területek kulturális hatásának csökkenése, ami nem csak demográfiai és gazdasági, hanem minden bizonnyal mentális következményekkel is járt, melyek igen lassan változtathatók meg.

Törölt: emellett

Törölt: ott

Törölt: (A jelen idő szándékos!)

A fentebb vázlatosan ismertetett HHDI komplex mutatószáma alapján a demográfiai szerkezet, az iskolázottság és a foglalkoztatottság néhány fontosabb jellemzőjére épült és bár mindkét nemre vonatkozóan külön-külön kiszámítottuk, mint említettük, inkább

azok objektív helyzetét tükrözi, mint a társadalom nemekkel kapcsolatos értékrendszerét. Szerencsés módon azonban erre vonatkozóan is rendelkezünk egy elemzési lehetőséggel. A népmozgalmi statisztika ugyanis a nemek és két nagy korcsoport (7 év alattiak és feletti) szerinti bontásában feljegyezte azt, hogy ki részesült halála előtt orvosi segítségben. Az adatokból képezhető mutatók természetesen csak részben alkalmasak az orvosi szolgáltatások igénybevételének mérésére – nyilvánvalóan a statisztikába bekerült adatok az átlagosnál súlyosabb esetekre vonatkoznak, valószínűleg a napi életben jóval ritkábban hívtak orvost a beteghez – de annak viszont kiválóan megfelelnek, hogy a társadalom bizonyos értékítéleteit kitapogathassuk. Talán nem minden alap nélkül feltételezzük ugyanis, hogy a súlyos – életveszélyes betegségben szenvedőkhöz történő orvos-hívások gyakoriságának két nagy korcsoport, a kisgyermek és az elsőprő többségükben felnőtteket jelentő 7 év felettiak illetőleg a férfiak és a nők közötti eltérései az egy-egy régió társadalmában rejtőző értékítéletekre is fényt vethetnek.

Az 1911. évi adatokat térképre véve (4. térkép) azt látjuk, hogy az orvos-hívások gyakorisága a városokban a legmagasabb (az első 22 helyen csak városok találhatóak, mindegyik 90 százalékos feletti értékkel), majd ezt követik az ország középső része – a Budapest tágabb hatósugarába eső területek – megyéi. Horvátország, valamint Erdély román lakta részei, valamint a – főként ruszinok lakta – észak-keleti hegyvidék esetében az orvosi segítség igénybevétele többnyire az esetek 30 százaléka marad. Érdekes, hogy ez a területi kép majdnem teljesen egybeesik Beluszky Pál több tucat mutató alapján kiszámított 1900 – 1910 modernizációs szinteket vizsgáló elemzésének eredményeivel (5. térkép) – vagyis mintha az orvosi segítség igénybevételének mértéke nagyjából egybeesne egy-egy terület fejlettségének szintjével, mintegy a gondolkodás, az értékrend modernizálódásának is egyik mutatója lenne.

Törölt: 5

Törölt: 6

Nézzük most az orvosi segítség igénybevételének korcsoportok és nemek szerinti különbségeit. A beteg felnőttekhez és gyermekekhez történt orvoshívások közötti különbségek (6. térkép) ugyanis teljesen más területi megoszlást mutatnak, mint amit a fejlettségi szinthez köthető összetett adatok mutattak az 5. térképen. A legfeltűnőbb eltérések az alábbiakban foglalhatók össze: az első világháború előtt a Kárpát medencében létezik egy, a gyermekek életét, fontosságát határozottan alulértékelő régió (Horvátország), illetve két ennél enyhébb, de mégis csak a felnőttek irányában elfogult terület, a mai Közép-Szlovákia illetőleg Erdély román lakta részei. Fentiekől határozottan elválnak két másik, a beteg gyermekeket kifejezetten előnyben részesítő vidék, amely nagyjából a magyarlakta Alföldet és Kisalföldet, valamint a Székelyföldet fedi le. Mindezek határozottan eltérő, némileg kulturálisan is meghatározott regionális értékrendek létezésére mutatnak.

Törölt: 7

Teljesen más a helyzet viszont a nemek közötti eltérésekre vonatkozóan (7. térkép). Bár elsősorban találtunk hat megyét, ahol némi megkülönböztetés mutatkozik a férfiak javára orvos-hívás tekintetében, a hagyományos társadalom erős patriarkalizmusáról szóló hiedelmekkel ellentétben valójában határozottan egyetlen olyan régió sem rajzolódik ki adatainkból, ahol a beteg nőket elhanyagolnák a férfiakhoz képest. Összességében is kicsi, átlagosan 8 százalékos a különbség a férfiak javára, vagyis adataink se területileg, se országos szinten nem mutatnak feltűnő férfidominanciát.

Törölt: 8

Ha együtt kezeljük a korcsoportok és nemek közötti különbségeket (3. táblázat), akkor viszont adataink meglepő következtetés felé visznek: a már említett gyermekeket preferáló illetve diszpreferáló régiók mellett főként a városok azok, amelyek elsősorban a gyermekeket, másodsorban a nőket másodrendűként kezelik. Vagyis mintha nem annyira a vidék hagyományos világa, hanem a viktoriánus városi társadalom lenne az, amelyik az élet és halál kérdésében életkor és nemek szerinti megkülönböztetésekkel terhes, mintha ez lenne a patriarkalizmus igazi világa, nem a hagyományosabb viszonyok között élő vidék. De tekinthetjük ezt akár a korai kapitalizmus által megbontott társadalmi szolidaritás és az új, haszonelvű értékrend kialakulásának negatív hozadékaként is. Az is meglepő, hogy összességében a Kárpát medence 100 évvel ezelőtti társadalmi bizonyos régiókban mintha inkább a gyermekeket kezelnék hátrányosabban, mint a nőket. Valószínűleg nem független az akkoriban még viszonylag magas termékenységtől és csecsemő- illetve gyermekhalandóságtól, hogy sokhelyütt egy felnőtt élet értékét többre becsülik, mint egy gyermekét – de mint láttuk, ezzel ellentétes példák is léteztek. (Az „átlagember” akkoriban nem tud és valószínűleg nem is ér rá [elvéken töprengeni](#), inkább tapasztalatai alapján illetőleg a lokális etikai normáknak megfelelően formál véleményt és cselekszik.)

Törölt: ideologizálni

Amikor a felvázolt HHDI mutató, az orvos-hívásban megmutatózó „részhajlások”, valamint az önkormányzatok típusa (város illetve megye) közötti összefüggést vizsgáltuk meg (4. táblázat), akkor azt láttuk, hogy az orvosi segítség igénybevételének gyakorisága nemenként igen erősen összefügg egymással (vagyis a gyakoriság majdnem azonos). Ezzel szemben a 7 év alattiak és felettiak között ez az összefüggés jóval gyengébb – az orvosi segítséget a felnőttek esetében gyakrabban igénybe vevő helyi társadalom nem biztos, hogy minden alkalommal ugyanígy cselekszik a gyermekek esetében is. Tehát a területi eloszlás térképeihez hasonló információkat mutatnak a Pearson együtthatók is.

A HHDI mutató és az orvos-hívás nemek szerinti különbségei között ezzel szemben gyakorlatilag nincs összefüggés, mint ahogy eléggé gyenge utóbbi esetében a nemek illetve korcsoportok eltérő kezelése közötti összefüggés is. Vagyis az egyes törvényhatóságokban megfigyelhető eltérő mértékű odafigyelés a különböző korcsoportokra, másutt a nemekre nem igazán kapcsolódik egymáshoz, nem áll össze egy egységes szeniorális és patriarkális értékrenddé. Egyedül a törvényhatóságok típusa és HHDI mutató illetve a nemek és korcsoportok kezelése mutat viszonylag számottevő mértékű (negatív) összefüggést (4. táblázat). Konkrétan ez úgy fogalmazható meg, hogy minél városiasabb egy törvényhatóság, annál inkább jellemzi a nemek közötti különbségtétel, ezen belül pedig erősebb a korcsoportok és gyengébb a nemek szerinti megkülönböztetés. Fordítva pedig úgy értelmezhető, hogy minél falusiasabb egy törvényhatóság, annál kevésbé jellemzi a nemek és a korcsoportok bármiféle megkülönböztetése [akkor, amikor életről vagy halálról van szó. \(Az más kérdés, hogy a mindennapi viselkedésben számtalan apró jele lehet a nemek közötti különbségtételnek.\)](#)

4. Összegezés

A széleskörűen használt HDI komplex mutatószámmal nem csak az irodalomban gyakran megkérdőjelezett GDP mutató használata miatt vannak problémák. Legalább ilyen komoly hátránynak érezzük, hogy szerkezete, összetétele miatt néhány igen korán fejlett statisztikai rendszert kialakító nyugat-európai és észak-amerikai társadalom kivételével nem alkalmas az emberi fejlődés folyamatának hosszabb távú felvázolására, különösen nem alkalmas arra nemenkénti és regionális bontásban. Empirikus tapasztalataink alapján kísérletképpen felvetettük egy más, könnyebben elérhető adatokat tartalmazó komplex mutatószám, a HHDI alkalmazásának lehetőségét, mely a volt Osztrák-Magyar Monarchia területére gyakorlatilag a 19. század közepéig visszamenően kiszámítható, így elég távlatot adhat a hosszabb távú változások irányának, ütemének és esetenkénti ingadozásainak megismeréséhez. Területi elemzésünk rávilágított arra, hogy a regionális különbségek mögött nem egyszerűen fejlettségbeli eltérések, hanem kulturális különbségek, és századokkal korábbi események hatásai (a 16-17. századi török háborúk és azok népességi, településtörténeti és társadalmi következményei) is feltételezhetőek. Mindezek mege erősítik azt a véleményünket, hogy hibás felfogás a jelenkori folyamatokat kizárólag az utolsó egy-két évtized, illetőleg a tényleges gazdasági folyamatokat – különösen a nem teljesen piacosodott társadalmak esetében – rendkívül hiányosan követő GDP mutatók alakulásának függvényeként elképzelni. Utóbbi azért is elgondolkoztató, mert irodalmi tallózásunk alapján úgy tűnik, mintha az emberi fejlődéssel illetve a nemek közötti egyenlőtlenséggel kapcsolatos vizsgálatok túlnyomó többsége a nem teljesen piaczgazdasági körülmények között élő harmadik világbeli, illetőleg a „szocialista kísérletből” kilábalt volt Keleti Blokkhoz tartozó társadalmakkal foglalkozna. (Vagyis pont azokkal, amelyekre az UNDP által népszerűsített társadalomfejlődési mutatók egy része kevésbé vagy csak rövidtávon alkalmas.)

Törölt: aláhúzzák

Ugyanígy a fejlettség szintjét jelezni hivatott HHDI kutatók területi értékei, illetőleg az orvosi segítség igénybevétele alapján felvázolt regionális értékrendek között is komoly eltérések figyelhetők meg. Ezek számunkra azt jelzik, hogy a fejlettség és a kulturális értékrendek nem biztos, hogy mindig pontosan rímelve egymásra, vagyis azt a közhelyes igazságot erősítik, hogy a kultúráknak, értékrendeknek van egy olyan önmozgása, amely a demográfiára és gazdaságra alapozott fejlettség vizsgálatoknak nem mindig pontosan felel meg.

Előzetes eredményeink más téren is elgondolkoztatóak. Felébresztik azt a kétséget, mintha a nemek közötti egyenlőtlenség vizsgálata során túl kevés figyelem hárná a demográfiai mutatók (az életésélyek) alakulására, melyek – szemben a nők társadalmi, politikai pozícióival – a fejlett és átmeneti országok többségében kisebb-nagyobb mértékben már egyre inkább a férfiakénál kedvezőbb értékeket mutatnak. Ugyancsak elgondolkoztató az, hogy miután a családok többségében közös gazdálkodás folyik (és a felnőtt népesség többsége párkapcsolatban él), mennyiben célszerű mutató – és egyáltalán mit fejez ki – a nemek közötti jövedelmi egyenlőtlenség házas illetve párkapcsolatban élő személyek esetében?

Törölt: a

Törölt: , hogy felvetik

Törölt: /

Nem vagyunk abban a helyzetben, hogy az itt felvetett kérdéseket, kétségeket megválaszolhassuk. Jelen pillanatban azonban csak addig jutottunk, hogy néhány

problematikus pontot élesebben exponáljunk – a válaszok előállítására alkalmas módszer keresése, a szükséges adatsorok összeállítása, és maguknak a válaszkísérleteknek a megfogalmazása még további, hosszan tartó erőfeszítéseket, [sok-sok további kutatást](#) igényel.

Irodalom

Bandura, Romina 2005. Measuring country performance and state behavior: a survey of composite indices. New York, UNDP. Paper prepared for the book project: The new public finance.

Beluszky Pál, 2000. Egy félsiker hét stációja (avagy a modernizáció regionális különbségei a századelő Magyarországon). In: Dövényi Zoltán. szerk. *Alföld és nagyvilág. Tanulmányok Tóth Józsefnek*. Bp: MTA Földrajztudományi Kutatóintézet. pp. 299-326.

Booyesen, Frederik 2002. An overview and evaluation of composite indices of development. In *Social Indicator Research* 59: 115-151.

Borderias, Cristina 2005. *Gender and well-being: interactions between works, family and public policies*. Proposal for a concerted action within the framework of COST.

Bukodi Erzsébet 2001 Társadalmi jelzőszámok – elméletek és megközelítések. In *Szociológiai szemle* 31, 2: 35-57.

Az 1960. évi népszámlálás. 13. Összefoglaló adatok, Budapest, [KSH](#), (1964)

Cobb, Clifford W. and Craig Rixford 1998. *Lessons learned from the history of social indicators*. In San Francisco. Redefining progress. (On-line publications.) In <http://www.rprogress.org/newpubs/>

Dabóczi Kálmán 1998 A mérhető balgaság, avagy miért nincs olaj a közgazdaságtan lámpájában? In *Kovács* 2,2: 32-57.

Daróczi Etelka 2001. A halandóság alakulása Trianontól napjainkig. *Történeti demográfiai évkönyv* 2: 305-325.

Dooren, Wouter van and Maria P. Aristigueta 2005. *The rediscovery of social indicators in Europe and the USA: an international comparison*. Paper prepared for the EGPA Annual Conference, Berne, Switzerland.

Görbe Angéla – Nemcsókné Zsóka Ágnes 1998. *A jólét mérése, avagy merre halad Magyarország*. In <http://kovasz.uni-corvinus.hu>

Törölt: ¶

¶
¶
¶

Törölt: ¶

¶
¶

Törölt: d

Törölt: (Census 1960. Vol. 13. Summary of the data.)

Törölt: HCSO

Törölt: (The measurable silliness or why the oil is missing from the lamp of the economic theory?)

Törölt: (Mortality in Hungary from 1920/21 to 1999)

Haque, Shamsul M. 2004. The myths of economic growth (GNP): implications for human development. In Mudacumura, Gedeon and Shamsul Haque (eds.) *Handbook of development policy studies*. New York, Dekker. 1-24.

Hegedűs Rita 2001 Szubjektív társadalmi indikátorok – szelektív áttekintés a téma irodalmából. In *Szociológiai szemle* 31, 2: 58-72.

Human Development Report 2005 In <http://hdr.undp.org>

Husz Ildikó 2001. Az emberi fejlődés indexe. In *Szociológiai szemle* 31, 2: 72-83.

Klasen, Stephan 2004. *Gender-related indicators of well-being*. UNU-WIDER. Discussion paper No. 2004/05

Offer, Avner 2000. *Economic welfare measurements and human well-being*. University of Oxford. Discussion papers in economic and social history. Number 34.

Magyar statisztikai közlemények 50. A magyar szent korona országainak 1909., 1910., 1911. és 1912. évi népmozgalma. Budapest, 1916. KSH.

Magyar statisztikai közlemények 64. A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. VI. Végeredmények összefoglalása. Budapest, 1920. KSH.

Sebestyén Tibor 2005. Életminőség és boldogság. 1, 5. In <http://www.polgariszemle.hu>

Magyar Statisztikai Évkönyv 2003. Budapest, KSH. (2004)

Szilágyi György 2001. Gazdag országok – szegény országok: szokatlan vita a nemzetközi statisztikai életben. In *Statisztikai szemle* 79, 7: 587-595.

Történeti statisztikai idősorok 1867-1992. I. Népeség – népmozgalom. Budapest, KSH. (1992).